

Миомир ДАШИЋ

НЕКИ ПРЕЛОМНИ ДОГАЂАЈИ У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ
ЗЕМЉАМА НА ПОЧЕТКУ 20. СТОЉЕЋА И ЊИХОВО
РЕФЛЕКТОВАЊЕ НА ДОНОШЕЊЕ УСТАВА ЗА
КЊАЖЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ 1905. ГОДИНЕ

I

Црна Гора је на прелазу из 19. у 20. стољеће пролазила кроз политички, друштвено, привредно и културно динамичне процесе, односно врло сложене догађаје како на унутрашњо-политичком тако и на спољно-политичком плану. Ти процеси, иако крупни догађајима, у времену које су историчари дефинисали као *Вријеме насиља (1903-1918)*, додуше, нијесу били, не бар прве деценије 20. стољећа, толико драматични и трауматични за народ Црне Горе као, рецимо, стољеће раније, када су ударани темељи првих органа власти и законодавства црногорској држави. Наиме, зачеци црногорске државности пали су у вријеме Велике француске револуције и Наполеонових ратова (1789-1815). Идеје ове револуције, свјетског значења и карактера, попут плиме порушиле су многе границе европских држава, сламајући феудални поредак; оне су заплъснуле и границе оновремене Црне Горе митрополита Петра I Петровића Његоша, који је стваралац нововјековне црногорске државе.

Мала Црна Гора, једва видљива на политичкој карти Европе, борећи се за своју самосталност и стварање слободне државе, у „добу демократских револуција 1776-1830. године”, била је принуђена да води пет ратова – три против Турског и два против Француског царства. Из тих ратова Петар I је Црну Гору извео неоштећену и у међувремену јој поставио темеље државности, на којима су његови наслѣдници даље надограђивали

и обликовали њене државне институције, територијално је ширили и снажили током 19. стољећа.

Подсећањем, иако крајње концизно, на Црну Гору Петра I и темеље њене државности, у драматично вријеме демократских револуција, вријеме које је више од пола стољећа било и политички и војно веома трусно, желио сам да укажем не само у каквим се великим историјски преломним догађајима зачала црногорска држава, него и да подсјетим да је било потребно да протекне читаво стољеће да би она уставно заокружила своју државност. Ријечју, кроз читаво 19. стољеће изграђивали су владари куће Петровића – митрополити Петар I и Петар II и књажеви Данило и Никола – црногорску државност почев од најједноставнијих до савремених грађанских установа.

О томе шта се дешавало у развоју Црне Горе, у њеној државној надградњи, јачању органа власти, сламању племенског партикуларизма, фазама ослободилачког ратовања, територијалног ширења на околне српске области, и свим другим историјским појавама и догађајима од утицаја на све што се дешавало на унутрашњем и спољнополитичком плану ове земље, историографски је истражено, све појаве и догађаји су идентификовани и објашњени. И аутор ових редова се у том историографском послу, није нескромно рећи, запажено огледао.

II

У неким својим радовима, у којима сам синтетички писао о епоси дуге владавине књаза и краља Николе Петровића (1860-1918), већ сам показао да је Црна Гора прошла кроз три периода свог државног, друштвено-економског и културног развитка.

Први период владавине књаза Николе (1860-1878) протекао је у знаку веома сложених политичких и ратних односа између Црне Горе и Турске. У том периоду политички, друштвени, привредни и културни развитак Црне Горе се одвијао у веома стијешњеним границама. Површина државне територије износила је само 4.400 km² са приближно 120.000 становника. Зато је књаз Никола од почетка своје владавине, као и његов претходник енергични владар књаз Данило (1851-1860), истицао да је рјешење животних проблема Црне Горе у њеном ширењу на неослобођене околне прије свега плодније области (Херцеговину, Доњу Зету, Затарје, Полиме), доказивао је не само природно и историјско право на њих него и на један од услова за обезбјеђење егзистенције за народ своје земље. Јед-

но од стратешких животних проблема црногорске државе тицало се њеног природног права изласка на Јадранско море. Поменуте околне области оновремене Старе Црне Горе и дијела Брда и излазак на море третирали су у државним и националним плановима црногорских владара као битни животни простори ове балканске земље.

Ради остварења националноослободилачког програма, који је био осмислио још књаз Данило (1851-1860), његов наследио, књаз Никола, наставио је да га реализује подстрекавајући немине и устанничко врење 1861-1862. у Херцеговини и Васојевићима (у долини Лима), очекујући да ће успјети да прошири државу на ове „српске историјске области” и да ће задовољити „животни минимум” црногорског народа. Таква ратоборна политика, чији је креатор био књажев отац велики граховски војвода Мирко, све до 1867. године стварни владалац Црне Горе, довела је до рата с Турском царством 1862. године. Црну Гору су од пропасти, од снажног налета армије генерала Омер-паше Латаса, најспособнијег војсковође Турске онога времена, спасиле владе Русије и Француске, својом дипломатском интервенцијом у Цариграду. Њиховим посредовањем прекинут је ратни поход Омер-паше Латаса надомак Цетиња, крајем љета 1862. године, а између Црне Горе и Турске склопљен је мир на бази *status quo*, уз још неке непољне обавезе за црногорску државу. Тај неуспјешан исход овог рата, међутим, није обесхрабрио Црну Гору и њеног владара. Није се одустало од националноослободилачког плана ослобођења својих сународника који су готово пет вјекова стењали од влашћу Турака.

Књаз Никола и његова владајућа околина били су, и послије неповољног завршетка рата 1862. године, увјерени да ће, ипак, од будућег успјешног ратовања против Турске, највише зависити реализација државног програма Црне Горе – њено територијално увећање. Стога је вријеме до устанка у Херцеговини и на Лиму 1875-1876. године, којим је отворена Велика источна криза (1875-1878), протекло у припремању нових народних покрета у околним областима Црне Горе и рата с Турском (1876-1878).

У оквиру припрема шире националноослободилачке акције, Црна Гора је са Србијом кнеза Михаила Обреновића склопила тајни савезни уговор (1866), којем су приступиле Грчка и Румунија, као и политичка елита која је водила, националноослободилачке организације за ослобођење бугарског народа. Међутим, овај први Балкански савез се брзо угасио, послије убиства кнеза Михаила (1868), као и због још незасрелих политичких и других прилика да се остваре његове замисли.

Но, књаз Никола је, ипак, наставио са подстицањем отпора турској владавини у Херцеговини, у долини Лима (у Васојевићима) и другим дјеловима тзв. Старе Србије, као и у Доњој Зети и према Албанији. У годинама непосредно уочи Велике источне кризе, започете устанцима у Херцеговини, у Васојевићима, и шире у Старој Србији, као и у Босни, књаз је јасно изразио српску националну и владарску идеологију, поред осталог, и у својој родољубивој пјесми „*Онамо, 'намо* ”, пројектујући *Велику Црну Гору* са Затарјем, Полимљем, Метохијом све до Призрена, некадашње средњевјековне престонице Српског царства. Те националне пројекције држаће се књаз, односно краљ Никола све до 1912/13. године, а ње се није одрицао ни у Првом свјетском рату, 1915. године.

Остварење државних националних планова књазу Николе, вријеме је показало, зависило је не само од борбености и одлучности Црногораца и њихових сународника око граница оновремене Црне Горе, сународника који су устајали на оружје, да би се ослободили петовјековног османског тлачења, него и од политике неких великих европских сила, прије свих од сусједне Аустроугарске, да ли ће те планове и резултате борбе дипломатски подржати за зеленим столом. То се јасно показало на завршетку Велике источне кризе. Поништењем мировног уговора склопљеног у Сан-Стефану (марта 1878), између Русије и Турске, по којем је Црна Гора требало да се прошири за готово 11.000 km² (имала би државну територију од 15.335 km²), велике силе, противнице Русије, на конгресу у Берлину својим одлукама (у љето 1878) одбациле су руски план о стварању велике црногорске државе. Одлукама Берлинског конгреса Црној Гори је *de jure* призната независност, а њена територија у односу на оно што је пројектовао Санстефански мир била је смањена за око 6.000 km². (Умјесто 15.335 km² њена површина сведена је на 9.475 km²). Иако је ово проширење било више него дупло у односу на дотадашњу државну територију, одлукама сила у Берлину нијесу задовољени државни и национални интереси Црне Горе. Напротив, у знатној мјери су поништени црногорски ратни резултати.

Одлуке Берлинског конгреса представљале су пораз и за Црну Гору и Србију, односно нова политичка карта Балкана и повучене границе значиле су далекосежне негативне посљедице за даљи развитак свих јужнословенских народа. Оне су постале извор каснијих сукоба између појединих јужнословенских народа. Ревизија Санстефанског мира значила је пораз и за велику Русију, за њене балканске и блискоисточне интересе.

Књаз Никола је дефинитивно одбијен од Херцеговине, стратегију своје политике проширења државе послѣје 1878. године, усмјерио је на Затарје, Полимље, на горњи ток Ибра и Метохију (Пећ, Дечани, Ђаковицу и Призрен), као и на Скадар и сјеверну Албанију, управо на области које су му биле ускраћене у Берлину.

Територијално увећање црногорске државе и њено међународно признање 1878. године, међутим, омогућило је бржи друштвено-привредни, културни и сваки други њен развој и напредовање. По неким, истина, непрецизним подацима Књажевина Црна Гора је крајем 19. стољећа имала до 300.000 становника, што је очигледно непоуздана статистичка бројка, јер први државни попис с краја 1910. године биљежи само 211.000 становника. Додуше, у посљедње двије деценије 19. и првој деценији 20. стољећа дошло је до масовног исељавања у Србију, економског миграња у поједине европске земље, у САД, и друге прекоокеанске државе, али, свакако, не у толиком броју да би се број становника са 300.000 свео на 211.000 у току десет година (између импровизованог пописа с краја 19. стољећа и државног пописа из 1910.).

Од Берлинског конгреса 1878. године црногорска држава етнички, вјерски и социјално постала је и сложенија. У новодобијеним областима, нарочито у градовима (Подгорица, Никшић, Колашин, Бар, Улцињ) затечено је прилично муслиманског становништва, а у граничним крајевима према Албанији, наравно, и Албанаца. Црна Гора је у Малесији и Приморју (од Бара до Улциња) и Крајини затекла и доста римокатолика. Књаз Никола је својом толерантном политиком омогућио поштовање њихових вјерских права, гарантујући та права законским прописима, или међудржавним уговорима (Конкордат са Ватиканом). И муслиманском становништву гарантована су вјерска права и једнакоправност са православним Црногорцима. Ријечју, припадници свих других народа и вјера били су у грађанским правима у свему изједначени, иако је званично државна вјера у Црној Гори била источна – православна. То је била политичка, друштвена, вјерска и културна слика Црне Горе са којом је држава отпочела уставни живот 1905. године.

III

Други период владавине књаза Николе од 1878. до 1905. године био је динамичан по унутрашњем друштвено-економском, културном и вјерском животу и развоју Црне Горе. У овом периоду релативног мира, ду-

го прижељкиваног за ову ратничку земљу, одвијао се процес интеграције друштва новодобијених области са оним једноставним структурама племенског друштва предберлинске црногорске државе.

Иако вољом великих европских сила – у првом реду моћне сусједне Аустроугарске монархије, чија се ријеч за преуређење балканског политичког простора највише уважавала у Берлину 1878. године – нијесу били задовољени национални и државни интереси Црне Горе, њено територијално проширење са градским насељима (Подгорицом, Никшићем, Колашином, Баром и Улцињем) и излазак на море, ипак, значили су много за њен бржи привредни, друштвени и културни развој. Државни развитак кретао се узлазном линијом.

Оно што неки савремени историчари губе из вида када оцјењују положај Црне Горе (а то подједнако важи и за Србију), послје 1878. године тиче се њеног – у извјесном смислу – губитка ранијег ослободилачког значаја међу Јужним Словенима. Црна Гора тај положај неће повратити све до успјешног вођења Балканског рата и новог територијалног увећања 1912. године којим је заокружила своју међународно признату државну територију. Губљење ранијег високог мјеста међу јужнословенским народима, како Црне Горе тако и Србије (ове посљедње до промјена 1903), било је везано и за мијењање политичких оквира у којима се одвијала дотадашња борба за ослобођење и уједињење српског народа у једну националну државну заједницу. Црногорска династија је све до 1878. године сматрана фаворитом у реализацији планова „о уједињењу српског народа преко националне револуције у турским покрајинама”. Али одлуке Берлинског конгреса о границама на новој политичкој мапи на Балкану онемогућиле су реализацију националних планова црногорског владара.

Након 1878. године први пут се запајају клице слабости које проклијавају из племенских друштвених темеља, на којима се изградила самостална црногорска држава. Наиме, још неразорена племенска структура друштва није дозвољавала модернизовање државе и стварање њених институција, па су све политичке и управне реформе, као сјенке, пратиле политичка кретања Русије онога доба. Књаз Никола је у свему, прије свега у начину владања опонашао руске императоре – Александра II, Александра III и Николаја II. На црногорском малом простору аутократски је владао, истичући за узор руско самодржавље. Он је у том смјеру још од седамдесетих година 19. стољећа започео да спроводи реформе државне управе: реорганизацијом сената, одвајањем личне књажеве (дворске) благајне од државне, увођењем буџета, реформе војске и чиновничког апарата. Тај

реформски државни процес, међутим, прекинуо је Вељи рат с Турском (1876-1878). Реформе у измијењеним политичким и привредним условима, након Берлинског конгреса, у проширеној и међународно призна тој држави, постале су још неминовније. Знатно увећана државна територија са градовима подразумемијевала је савремене и ефикасне институције. И бржи развој братске Србије подстицало је владара и његове владајуће кругове на потребу модернизовања државе у свим сферама њеног друштвеног развоја. Али све те промјене до 1905. године заобилазиле су доношење устава и прелазак са самодржавља на уставни начин владавине.

Књаз Никола се више од четири деценије владавине презриво односио према уставном поретку и уставности. О тим његовим негативним погледима на уставност, његов блиски сарадник војвода Симо Поповић рељефно свједочи у својим Мемоарима (стр. 464). Само неколико мјесеци прије него је донио одлуку, рекао бих, под унутрашњим и спољним притиском, да „дарује Црногорцима устав”, Књаз је објавио чланак у *Гласу Црногорца*, као одговор оним друштвеним снагама у земљи и „подстрекачима из Београда”, који траже доношење устава земље, негативно се одређујући о уставном поретку. Он о уставу пише: „Нема у нас устава, *нити их бар за сада*, желимо. Шта је устав?... Често пута устав може бити само парче хартије, подложно, да се по условности ћуди и околностима кроји и прекраја и да служи као заклон, али прозачни заклон најсрамнијег апсолутизма и полтронства, а ту је онда горе државно газдовање, него у најзабаченијим дивљим политичким удружењима. Најбољи је устав правда и здрав разум. У *нашој патријархалној монархији ми се осјећамо мирни и сретни.*”

Симо Поповић овако је коментарисао предње књажеве мисли: „Не само да Књаз није никада помишљао, да уставно влада, него је он и Насљедника учио, како треба народ црногорски у стези држати”. И заиста његову владавину, не само прије 1905. него и после увођења уставности, карактерисао је аутократизам, односно лични апсолутизам, поносио се што Црногорцима „не треба уставности, која је у већини такозванијех образованијех држава јевропскијех – гола лаж и опсјена”. Као доказ за ову своју тврдњу стално се позивао на то да ни моћно Руско царство нема устава, а нијесу га имала ни Аустроугарско и Турско, са чијим је владарима био у пријатељским односима.

Политичким и управним реформама послје 1879. године – замјењујући Сенат новим државним институцијама: Државни савјет, Министарства и Велики суд – не само да није била ограничена књажева моћ владања него је она још више била истакнута у свим сегментима власти

– законодавне, извршне и судске. И доношење *Општег имовинског закона* (1888) одговорало је намјерама владара да промјене управљања у земљи утемељи на усавршавању обичајних норми и патријархалних народних институција, и то тако да оне не би доводиле у питање аутократски начин владања Књаза који је стајао на врху државне пирамиде. Тако је Књаз владао као неограничени господар земље до 1905. године, па и касније, све до повлачења из Црне Горе, у јануару 1916. године. Његов режим је карактерисала мјешавина патријархалног домаћина – господара земље и његовог односа према народу, коме строго заповиједа и пријети завођењем и војничке дисциплине у остваривању грађанског реда и послушности – и снаге власти државе коју је изграђивао, подређујући њене институције својој политичкој вољи. И у титулисању он је „свијетли господар”, државу је сматрао својим власништвом.

IV

Први знаци политичке опозиције Књажевом аутократском режиму јавили су се осамдесетих година 19. стољећа у лицу појединих истакнутих племенских првака. Гласно негодујући због гушења патријархалне племенске демократије и својих широких права у племенима, која им је ограничавао Господар, војвода Марко Миљанов Поповић у Кучима, сердар Јоле Пилетић у Пиперима, нешто тише војвода Миљан Вуков у Васојевићима, енергичније револуционар из устанка у Херцеговини 1875/76. војвода Пеко Павловић, пословни војвода Машо Врбица са Његуша и још други неки заслужни ратници из ослободилачких ратова – били су та прва племенска опозиција владару. Књаз Никола тај њихов отпор, започет тихо још шездесетих година, све до иза 1879. године је толерисао, јер је знао да они имају велики ауторитет у својим племенима, и у Црној Гори уопште, а уз то били су му потребни као организатори ослободилачке борбе, имали су веома велике заслуге у разгарању устанака и вођењу ратова од средине 19. вијека до Велике источне кризе (1875-1878).

Али иза 1879. године, када владару и блиским му круговима постаје јасно да се међународно призната црногорска држава не може унапређивати само с ослоном на старе друштвене снаге без савременијег начина управе, односно без стварања њој адекватнијих институција, књаз Никола, ослањајући се на чиновничке структуре Државног савјета, министарстава и Великог суда – установа које је створио и строго подредио свом режиму – одлучније је кренуо у потискивање ауторитета поменутих и још

неких других племенских првака. С ослонцем на новостворене институције, Књаз је уклањао са политичке и државне сцене све главаре старије ратничке генерације који су били за ограничење његовог личног режима владавине. Обрачунавајући се, често и врло грубо са својим противницима, Књаз, ипак, није потпуно одбацио и раскинуо са патријархалним институцијама, о чему јасно свједочи *Општи имовински законик* (из 1888. године), који је чинио темељ у изградњи правног система грађанског друштва Црне Горе.

Племенска демократија и њене институције, ипак, ишчезаваће упоредо с топљењем патријархалног друштва које ју је стварало и штитило. Но, како се грађанско друштво споро развијало, то је цјелокупна државна власт била усредсређена у рукама владара, развијала се и јачала неконтролисано од народа. Политички сукоби између књаза Николе и нових друштвених снага – омладине школоване на страни и представника домаћег грађанства – добиће на интензитету тек од почетка 20. стољећа, а неће се стишавати ни после доношења устава 1905. године. Напротив.

V

На читавом јужнословенском простору на освитку 20. стољећа настајале су крупне политичке промјене. Неке од тих промјена, нарочито догађаји који су се десили 1903. године, били су од судбоносног историјског значаја за поједине јужнословенске народе. Овом годином отпочео је период великог насиља на Балкану, али и масовног и елитног национализма. Све то није могло да без политичких потреса мимоиђе Црну Гору.

Крвави мајски преврат 1903. године у Србији, означио је крај владавине династије Обреновића, на краљевски пријесто је ступио кнез Петар Карађорђевић, унук Вожда српске народне револуције (1804-1813) и зет црногорског владара. Насилно изведена смјена (извршила је завјереничка група официра у спрези са неким радикалским политичарима Србије) на београдском пријестолу довела је до заокрета у спољној политици Србије: умјесто дотадашње везаности (Тајном конвенцијом из 1881) за Аустроугарску и њен преовлађујући утицај на спољну политику два посљедња владара династије Обреновић – краља Милана и краља Александра – новопроглашени краљ Петар I Карађорђевић (1903-1921) постао је фаворит Русије и њене балканске политике. Како су Русија и Француска још 1892. године склопиле срдачни савез о пријатељству, којем ће касније прићи и

Велика Британија, створивши велику Антанту, као противтежу империјалистичком блоку – Тројном савезу (Аустроугарска, Њемачка и Италија) – то је Краљевина Србија 1903. године, посредством руске владе, стекла чвршћи ослонац и на Француску. Приближавање Србије Великој Британији ишло је нешто спорије због насилне промјене на престолу 1903. године. У унутрашњој политици краљ Петар и његове, углавном, радикалске владе омогућиле су развој парламентарне демократије у Србији, а њено сељачко друштво и елитна интелигенција које је остварују, бивају изазовни и за све друге балканске земље и друштва. Тако промјене у Србији и иза 1903. године имале су снажног одјека у Црној Гори.

Ваља рећи да је привредни, друштвени и културни напредак Србије био изазован за привредно и политички неразвијено црногорско друштво још одраније. И развој њених државних институција са пажњом се пратио у Црној Гори. Особито је омладина из Црне Горе, која се школовала у средњим школама и Великој школи у Београду, хвалила просвјетни и културни развитак Србије. Проглашење Србије за Краљевину (1882) такође је књаза Николу подстицлао да и он, као династ старије династије у Српству, што прије дође до краљевске круне.

Књаз Никола није крио изненађење грађанским наплетком свим другим што је видно у Србији, када ју је, на позив краља Александра Обреновића, посјетио 1897. године. Топао дочек у Београду и уважавање које му је том приликом указано импоновали су Књазу. Према свједочењу С. Поповића који га је тада пратио, Књаз му је рекао: „Знао сам, али није сам ни близу мислио, да је Србија оволико напредовала”. На њега су снажан утисак оставиле државне институције, затим Велика школа са неколико факултета и са мноштвом професора, Српска краљевска академија са „онолико ученијех људи” и друге просвјетне и културне институције. „То данас имам друго мишљење и више нећу допустити ни себи ни другима досадашња заједања и подсмјевања Шумандинцима” – рекао је књаз Поповићу. Шта је мислио о богатству Србије, упоређујући га са сиромаштвом Црне Горе, остаје да се само слути. Даљи развој односа са краљем Александром, последице његове узвратне посјете Цетињу 1897. године, међутим, показао је да су ови међусобни изливи били изрази тренутне ситуације. Јер дворске сујете су надјачавале државне интересе.

У 1903. години, као и годинама иза, десиле су се крупне промјене не само Србији него и на другим јужнословенским просторима. У окупираној Босни и Херцеговини тада се завршио период владавине Бењамина Караља, родом Мађара, који је пуних двадесет година административно

заводио строги ред и поредак у тој земљи. Неке посљедице његове владавине још увијек су толико жилаве да се осјећају и у савременој БиХ. Али и он је морао да одступи са власти под снажним притиском набујалог националног омладинског покрета, последице чега ће још снажније јачати нови, револуционарни тип тог покрета, организованог као „Млада Босна”.

И у Хрватској се у оно вријеме, прецизније 1902. године, завршио период дводеценијског мађарског режима бана Куена Хедерварија, што је, као и криза у Мађарској 1904. године, дало подстицаја да политичке странке у њој доживе унутрашњу трансформацију и да „политика новог курса” доведе до зближавања хрватских и српских грађанских странака на југословенској демократској платформи, снажењу јужнословенске мисли и идеологије о ослобођењу свих јужнословенских народа и њиховом уједињењу у једну државну заједницу.

Познато је да Словени и други угњетени становници турске провинције Македоније крајем 19. стољећа, окупљени око револуционарне организације ВМРО, односно ТМОРО – постављају енергичније и револуционарније питање ослобођења испод петовјековне турске владавине. Националноослободилачки покрет на македонском простору своју радикализацију доживљава у љето 1903. године, дизањем Илинденског устанка (2. августа) и стварањем Крушевске Републике. Илинденски устанак, иако није успио да Македонији донесе ослобођење, јер је огромним снагама турске солдатеке и њених звјерстава, пред очима оновремене Европе, у крви угушен, ипак, условио је да европске силе, октобра 1903. године, поставе енергичније захтјеве Турској да приступи спровођењу реформи у Македонији и другим балканским провинцијама. Но, како је Порта, са остарелим апсолутистом султаном Абдул Хамидом, по свом старом обичају, чинила опструкцију у извршавању ове међународне обавезе, то су немири настављени и у Македонији и Старој Србији. Македонско и српско питање у границама Турског царства није ријешила ни Младотурска револуција 1908. године. Сви ти догађаји утицали су на снажење националних покрета – убрзавали су процес југословенског уједињења. У свему томе својом политиком и давањем подршке ослободилачким покретима учествовала је и Црна Гора и тиме учествовала у завршним процесима балканских револуција.

VI

У бурној 1903. години није дошло до промјена у политичком животу Црне Горе, а ни сљедеће године није било помјена у државном врху ове

земље и начину владавине књаза Николе. Али споменути догађаји, а особито у југословенском омладинском покрету, имали су утицаја и на политичка догађања у Црној Гори, гдје такође омладина и елитни национализам отпочињу да врше снажан притисак на аутократски режим књаза Николе, гласно гласно постављујући питање демократизације земље.

У историјској науци Црне Горе још увијек није изучено, не баш цјеловито, питање: колико је талас новог, елитног национализма у југословенским националним покретима, који се од 1901. године осјећао и у Црној Гори, а снажније дошао до изражаја у 1905. години и иза ње, био од утицаја да књаз Никола попусти пред захтјевима школске генерације и младог грађанства и да „дарује” устав земљи. Обично се једноставно описивало и процјењивало да су свршени ђаци и студенти, који су се од осамдесетих година 19. стољећа из Црне Горе школовали у Србији, враћајући се кући, проповиједали „српску мисао”, „завјет немањихке државе” и да су, наводно, постајали, као државни чиновници, „најреакционарнији стубови режима књаза Николе у вријеме када је почетком XX вијека народни покрет био знатно ојачао.”

Званичне изјаве омладине школоване у Београду, дате поводом Књажевог даривања Устава (*Ријеч Црногорске универзитетске омладине*) у којима су оштро критиковани Књаз и његова влада, такође су једнострано приказиване у нашој историографији, било да су хваљене или кућене. Присталице Књаза су их одбацивали као акте „велеиздаје потписника према Црној Гори”, док су их његови противници, без иоле критичности, узимали за цијелу истину. Такве једностране оцјене актуелне су и у ово наше вријеме.

Вријеме и конкретне обавезе према наслову теме не допушта ми да се овом приликом бавим анализирањем тих критичких списа, у много чему и претјераних у односу на заслуге црногорског владара и његове владе, због чега су потписници тужени суду, а потом ослобођени. За ову прилику рећи ћу само да извори ових *Ријечи Црногорске универзитетске омладине*, ипак, нијесу довољно изучени. Јер, чини се да њихове коријене треба тражити у југословенским националним покретима, дјелимично у „неославизму” као идеологији онога времена, те спољополитичким утицајима демократских струјања из неких европских земаља (на примјер, Чешке).

Омладински покрет, односно један његов дио не само у Србији, у коме је доминирала политичка мисао младога доцента Београдског универзитета Јована Скерлића, заступао је становиште дубоких демократских промјена у балканским земљама, али без насиља. Нови национализам

„значи веру у себе, ослањање на своју сопствену снагу, ’отказ свему су-жанском’ и у себи и око себе, поуздање у стару и вечну истину да у ствари слободе има се само оно што се узме” – писао је Скерлић. Било је то вријеме тријумфа идеје југословенског уједињења коју је проповиједала омладина и демократска интелигенција са југословенских простора. То је вријеме када Томаш Масарик, Чех, постаје политички омладински идол и за црногорску универзитетску омладину. Треба само прочитати неке од листова, а нарочито *Омладински гласник* и *Словенски југ* (појава у 1903), посебно пажљиво прочитати текстове Ј. Скерлића који одбацује мисао о политичком насиљу као средству за постизање омладинских демократских циљева, одбацује „глупе фразе” о трулом Западу, а залаже се „за напредак цивилизације која зрачи с европског запада.”

Један од извора васпитања школске омладине из Црне Горе налази се и у материјалима југословенског омладинског конгреса одржаног у Београду 1904. године, који је обиловао реториком „свакодневне трезвености и политичког реализма”, као и привржености идеји словенских посебности. Конгрес је протекао у знаку Масарикове идеологије и заноса за словенском солидарношћу. Један од омладинских хрватских првака (Стјепан Радић) у томе је толико претјеривао да га је Јован Скерлић јавно опоменуо да је: „Запад извор светлости и жижа живота на земљи; да за нове народе има два пута, или примити западну културу, као Јапанци, и живети, или јој стати на супрот, и бити прегажен, као амерички црвенокошци или афрички црнци; да је словенска култура празна реч, да немачку културу, културу Гетеа, Хегела и Вирхофа, не треба мешати са културом полуфеудалне и клерикалне Аустрије; и најзад, да нимало није привлачна перспектива губљења словенских река у руском мору, и ако се већ то није десило да се мења јарам, но да се задобије пуна слобода човечанска, у дефинитивној победи Демократије.”

Ова бриљантна Скерлићева мисао остала је као вапијући глас залута-лог у пустињи, и свједочанство о стању духа у омладинском покрету на почетку 20. стољећа на јужнословенским просторима. Пошло се, ипак, путем насиља, као једине алтернативе ослобођења и избора демократског пута. Тим путем ишла је и црногорска омладина. А Скерлићеве опомене изречене давне 1904. године, касније генерације, рекао бих, све до данас, доживљавале су их као зло пророчанство. Чинило ми се упутним да ово кажем, овдје, на овом скупу, јер покушаји демократизације Црне Горе ишли су руским путем, који је игнорисао западну културу, водећи земљу у насиље. Истина, неки каснији догађаји су показали да није било могуће избјећи примјену насиља – вођење Балканског рата и затим одбране на-

ционалне и државне независности – у Првом свјетском рату. У том добу насиља видно су учествовале и водеће европске силе подијељене у два велика антагонистичка империјалистичка блока.

VII

Насилне промјене извршене у државном врху Србије 1903. године, директно су погодиле план књаза Николе да његов син принц Мирко постане наследник пријестола у Србији. Наде су гајене јер се знало да посљедњи Обреновић – ожењен дворском дамом Драгом Машин, удовицом 12 година старијом, иначе прије удаје бурног интимног живота – није могла родити наследника. Књаз Никола, иако је мајским превратом био незадовољан због тога што је на београдски пријесто сјео његов зет, ту промјену је прихватио тешка срца. Тако је отворена нова страница историје политичких односа између Црне Горе и Србије, односа који ће понекад пратити врло драматични догађаји (Бомбашка афера и Колашински процес).

Иза свечаног круинисања краља Петра – од краја 1903. па до средине 1905. године – вођени су преговори о склапању тјешњег савеза између Црне Горе и Србије. Међутим, иако је уговор о савезу био припремљен до његовог потписивања није дошло због захтјева „његовог краљевског височанства” Николе (ову титулу узео уз подршку Русије и других сила 1900) и његове владе да се у уговору о савезу прецизно наведу границе интересних сфера у Старој Србији између двије српске државе и да се о томе сагласи руски цар. Тако је припремљени писани текст уговора о савезу, чији је креатор био војвода Гавро Вуковић, министар иностраних дјела, остао само интересантан архивски документ. Вуковић свједочи да су „одношаји између Црне Горе и Србије остали зли” и 1904. године. У непоштедној критици књаза Николе и његовог самодржавља истицала се нова „котерија у Србији” која је, већ у другој половини 1903. године „образовала нарочити комитет, који је стајао на челу покрета антицрногорског у Србији”. Г. Вуковић, одлучно бранећи политику свог владара, чији је био дугогодишњи министар спољних послова, наводи личности тог „одвратног комитета”, из редова блиских краљу Петру I, комитета који, „да би се пред свијетом маскирао ма чим, регрутовао је неколико неискусне црногорске младежи”, тада на школовању у Србији.

По Вуковићу, „заведена” црногорска младеж „под фирмом лажног либерализма, служила је” за жестоки напад на „Господара Црне Горе и режим његове владавине”. „Антицрногорски комитет”, каже Вуковић,

„отворио је све жешћу паљбу против Црне Горе” и њеног владара и 1904. и 1905. године. Настављено је „клеветничко писање београдске штампе” не само против књаза Николе него и против даљег опстајања независне црногорске државе. У Београду је формиран и Клуб црногорских средњошколаца и студената, који су ушли у Србију са задатком да врши јавни и тајни притисак на званичну Црну Гору, и да под геслом неопходне демократизације, јавно и тајно, тражи уклоњење „Господара Црне Горе”. Ријечју, Вуковић је, као и његов Господар негирао демократске захтјеве црногорске универзитетске омладине и других либералних снага. Био је и остао досљедан приврженик самодржавља.

Резултат политичког дјеловања црногорске школске омладине биле су познате Прва и Друга Ријеч црногорске универзитетске омладине. Прва *Ријеч црногорске универзитетске омладине* (обављена 8. новембра 1905) у којој је с великим претјеривањем оптуживала је књаза Николу и његову владу због „потпуне неспособности” да унапређују Црну Гору и стварају „сношљив живот народу у својој домовини”. Творци овог документа су ову Ријеч квалификовали као своју „програмску декларацију”. У којој мјери и да ли је уопште ова „програмска декларација” имала утицаја на убрзано „даривање” Устава 1905. године, постоје различита мишљења између историчара и правника. Но, то оставимо за дубљу студију.

VIII

Црна Гора је више од два стољећа своју историјску судбину везала за велико Руско царство (од 1711). Она је била директно зависна и у спољној и унутрашњој политици од Русије, иако је од конца 19. стољећа књаз Никола тајно лавирао, приближавао се Аустроугарској и Италији. Ипак, склапање политичког савеза са Србијом, црногорски владар је условљавао сагласношћу руског императора, што је требало да му гарантује да ће бити поштоване уговорне обавезе. Владару Црне Горе, и прије династичке смјене у Србији 1903. године, приговарала је опозиција и због његове слијепе послушности руском императору. Опозиционе снаге су сматрале да слијепа послушност црногорског књаза према императору Николају II има за посљедицу назадовање „у сваком погледу, и у свим гранама државног развића, иза свију осталих држава” у Европи. Међутим, ти критички тонови, више пригушени него јавни, нијесу били довољан разлог да господар изврши промјену спољнополитичког курса Црне Горе. То ће се показати у 1905. години, у којој је руски фактор, рекао бих, веома битно

утицао на књаза Николу да земљи дугује устав. Поједини правници, додуше, нијесу сагласни са овим становиштем.

Књаз Никола је трпио критику – од омладине – средњошколске и универзитетске – и што је, по угледу на руског цара, наставио да одржава аутократски начин владавине и спречава демократизовање земље, упркос све снажнијим захтјевима грађанских снага и школске омладине да држава добије устав. Игнорисао је захтјеве опозиције да земља постане уставна. („Не дам ја поганима да дижу уши, докле сам ја жив” – свједочи С. Поповић). Сматрао је да црногорском народу не треба уставност, јер он није томе дорастао. Тако је мислио и владао у својој „патријархалној монархији”, држећи да се у њој и његови поданици осјећају „мирни и срећни”, упркос чињеници што је Црна Гора заостајала за развитком савремених токова *новог доба на Балкану*.

Међутим, развој догађаја у југословенским земљама иза 1903. године, а затим буржоарска револуција 1905. у Русији, имали су утицаја на став црногорског владара да и сам нешто мијења у државном систему у Црној Гори. Револуционарни догађаји у Русији извршили су индиректан и снажан утицај и на јачање демократских процеса и демократске идеологије и у Црној Гори. Србија је у том демократском процесу одраније предњачила, али и догађаји у Русији, који су снажно уздрмали велику империју, имали су утицаја на снажење демократских утицаја и у овој земљи. Руска буржоаско-демократска револуција је дала подстицај и за уставно демократизовање режима и у оба сусједна царства – Хабзбуршком и Турском – која такође нијесу била уставна. У овом посљедњем то се манифестовало у Младотурској револуцији 1908. године.

Ипак, на прокламоване демократске реформе руског цара Николаја II први је непосредно реаговао црногорски владар. Наиме, када је руски цар 30. октобра 1905. године, под притиском снажног револуционарног гитања, обећао да ће увести реформе, донијети уставни закон и сазвати Думу (скупштину) у Руској империји, Књаз је већ сјутрадан – 31. октобра (на Лучиндан) Прокламацијом обавијестио црногорски народ да је одлучио да „из савршене слободне руке дарује народу извјесна права” и да омогући да народни представници „судјелују у народнијем пословима и управи”. Упозорио је народ да од њега не очекује више него што може да му понуди – „за ови пут моја раздашност неће бити веома велика, али ни мања од вашег свјесног очекивања”. На основу тако замишљеног давања „права народу на уставност”, извршен је избор посланика 27. новембра 1905. године, који су упућени „на договор” владару да им објави „даривање” Устава.

Тако изабрана Уставотворна скупштина (бирали су је мушкарци старији од 21 годину) имала је 76 посланика (изборну јединицу чинила је капетанија, свака је давала по једног посланика, као и шест варошких општина – укупно 62, док је 14 било вирилних, именовани по положају) – састала се на Никољдан (19. децембра 1905) и „изгласала” октроисани Устав. Устав је за кратко вријеме урађен, под директном контролом Књаза, уз стручну сарадњу србијанског правника – стручњака за уставна питања Стевана Ђурчића, новинара и конзервативног београдског политичара. Устав је писан по угледу на Намјеснички устав Србије из 1869. године, као и на касније уставе ове земље (из 1888. и 1903).

На Никољдан (19. децембра) Књаз је у новоизабраној Скупштини својом свечаном бесједом прогласио Устав, у чијем је писању посредно и сам учествовао. Проглашење је пропраћено с великом помпом и свечаностима, „које је он јако волио, па и овом приликом приредио”. Симо Поповић пише да је тога дана било и „театралних сцена срачунатих на ефекат” у Скупштини. Тако, на примјер: „Када се Књаз заклињао на устав и клекнуо, није се могао подићи, иако је још с пољане узјавио коња, него су му синови, дохвативши га под мишке, помагали. То је значило: под бременом дуге владе и тешкијех брига и трудова, издала ме снага и зато хоћу да их, у управи земљом, подијелим с народом.” Тако је радио велики глумац у политици и начину владања.

Црна Гора је овим Уставом постала формално уставна, али не и парламентарна монархија. Но, и овај октроисани устав који је књаз Никола тешка срца подарио народу, (био је убијеђен да га се неће придржавати), ипак је омогућио да се у земљи распламсају политичке борбе и формирају прве двије грађанске странке. Прво је из посланичког клуба настала *Народна странка* („*Клубаши*”) са програмом блиским програму Радикалне странке у Србији (лист Народне странке био је *Народна мисао*, покренут 1906. у Никшићу). Она је била опозиција владару и његовом личном режиму. Присталице Књаза организовали су из свог клуба противстранку – *Праву народну странку* („*Праваши*”). До краја постојања црногорске самосталне монархије ове двије политичке странке водиће жестоке и непомирљиве политичке борбе око питања демократизовања земље, њене унутрашње и спољне политике, те уједињења двије „српске државе” – Црне Горе и Србије. *Клубаши* су се залагали за парламентаризам као начин владавине, за увођење више законитости, правну државу, модерну управу, за одговорност владара Скупштини и народу, за уједињење са Србијом. Ријечју, за-

лагали су се за много више реда, правде и правичности у земљи. *Праваши* су упорно бранили Краљев режим, без алтернативе.

Тако је Устав за Књажевину Црну Гору отворио процес оштрих и драматичних политичких борби које су резултирале парламентарним појавама политичких криза у Црној Гори, па и веома грубим и непопуларним сукобима.

IX

Црногорски владар је и после 1905. године био одлучан да онемогући реализацију радикалних захтјева опозиције у Скупштини и омладинског покрета у земљи, који су све снажније тражили прелазак на стварни парламентарни начин владавине, на одговорност владара Скупштини по узору на парламентарне европске монархије. Криза у политичком животу Црне Горе већ од 1906. године постојала је све акутнија, јер је Књаз пружао веома оштар отпор Клубашима (Народној странци) и другим политичким струјама које су се сврставале уз њих и јачале опозицију. Режим је прогонио политичке противнике, хапсио их и изводио на суд, и строго кажњавао (особито у политичким процесима – Бомбашком и Колашинском), а све то је имало за последицу, умјесто маргилизовања даље снажење опозиције и у народу раст нерасположења према владару и његовим наслједницима.

Опозиција је од 1905. године и иза све више, подстрекавана и од омладинског покрета с југословенских простора, као и неких грађанских политичких странака, чак, потајно и од званичних кругова Србије, улазила у веома оштре сукобе са „Господаром Црне Горе”, који је наставио да влада на апсолутистички начин, не поштујући слово Устава, који му је, иначе, давао неограничена права владања. То је условљавало заоштравање и односа између династија Петровић и Карађорђевић, односно доводило је до повремениг удаљавања влада ове двије братске земље. Утолико прије што је опозиција, отварањем питања демократизовања политичког живота и парламентаризма, по угледу на политички систем у Србији, истовремено све гласније истицала идеју уједињења Црне Горе и Србије, наравно, уз претходни рат с Турском ради ослобођења својих сународника у турским балканским провинцијама.

Успоравајући демократизацију у земљи и развој парламентаризма, књаз Никола се и иза 1905. године држао политике свога штићеника императора Николаја II, који није допустио да се у Русији широм отворе вра-

та парламентарној демократији. Владавина руског императора који није, и поред прокламовања демократских реформи, показао политичку вољу да пређе на уставни начин владања, служила је црногорском владару као изговор да од његовог Устава народ не треба да очекује више него што он може да допусти. Ријечју, то руско демократско застајкивање, након смиривања револуционарне буре 1905. године, имало је индиректног одраза и на политичке прилике у Црној Гори, охрабривало је књаза Николу да настави апсолутистички начин владања. Али тај утицај још није довољно научно истражен.

Видљиво је да иза 1905. године политичка атмосфера у Црној Гори била је још далеко од демократске. То су учавали европски дипломате, политичари и други странци који су боравили у Црној Гори. О томе рељефно свједочи у својим дневничким биљешкама руски војни аташе генерал Потапов, који је дванаест година (од 1903. до 1915) провео на Цетињу. И Павел Миљуков, идеолог либерализма у Русији, посјетивши 1908. године Цетиње, запазио је да се у црногорској пријестоници „на улицама не говори гласно. Овдје не само зидови, него и сам ваздух имају уши и слушају. Овдје се чак и међу четири зида говори шапатам и конспирира”. Миљуков је тачно уочио и стекао увјерење да је црногорски Књаз дао земљи устав из разлога што је на то био присиљен од демократских снага у земљи које су биле одлучне колико толико да му ограниче аутократски начин владавине, као и зависно од догађаја у Србији и Русији.

Од утицаја на доношење Устава Црне Горе 1905. године, осим поменутих догађаја и промјена у Србији и Русији, била је и идеологија омладинског покрета, који је од 1901. био у снажном узлету, и његови захтјеви за демократизовањем политичког живота мање-више у свим југословенским земљама. Нијесу били без одјека ни неки други демократски процеси из ширег спољнополитичког окружења Црне Горе.

Указујући на спољне утицаје који су могли бити покретачки мотиви за прелазак на формалну уставност у Црној Гори од 1905. године не могу а да не поменем да историјска наука у нас није у појединостима истражила које је посљедице на политичке промјене у Србији и Црној Гори имало и приближавање Француске и Русије од почетка 1892. године, а које се двије године касније претворило у чврст основ будућег блока *Сила Антанте*, коме ће 1907. године приступити и Велика Британија. Руско-француски савез је имао значај не само за обје ове силе него и мање више и за све државе на Балканском полуострву уопште. Али у којој је мјери тај срдачни савез имао утицаја на промјене у Црној Гори и доношење

Устава 1905. године ваљало би тек истражити. Зна се да је утицај Француске на Србију и промјене у њеном државном врху иза 1903. године имао утицаја на њен успон. Нарочито је то било видљиво у подршци привреди и култури Србије онога времена. Но, о политичком утицају Француске на политичке прилике у Црној Гори у вријеме њеног преласка на уставност још треба трагати.

Када је ријеч о спољнополитичким чиниоцима и њиховом евентуалном утицају на политичка догађања у Црној Гори на почетку 20. стољећа, па и на доношење Устава 1905. године, не треба заобилазити ни званичне владајуће кругове онда пријатељске Краљевине Италије. На тај могући утицај и „бригу” сусједне Италије за Црну Гору, као да упућује и аналитичка студија *Паљано Емила*, о Уставу Црне Горе, написана у Риму почетком фебруара 1906. године.

Све претходно речено говори да расправа о унутрашњим политичким приликама у Црној Гори концем 19. и почетком 20. стољећа, које су узроковале промјене у овој балканској земљи и натјерале је да хвата корак са *новим добом на Балкану*, као и спољнополитичким утицајима на доношење Устава 1905. године, овим научним скупом неће бити исцрпљена. Напротив. Држим да ће овај скуп, односно научни дијалог на њему, упркос обилној историографској, правној, политиколошкој, социолошкој и другој литератури, отворити још упитаности о овој теми – научно великој из нововјековне прошлости Црне Горе.